

РИТОРИКАЛЫҚ ҚАРАТПА, РИТОРИКАЛЫҚ СОРАҰ ХӘМ РИТОРИКАЛЫҚ ҮНДЕҰ ГӘПТЕРДИҢ КӨРКЕМ-ЭСТЕТИКАЛЫҚ ЎАЗЫЙПАЛАРЫ

(«Қырк қыз» дәстаны мысалында)

Кдырбаева Улзада Кайрбаевна

Қарақалпақ мәмлекетлик университети таяныш докторанты

Аннотация: Мақалада риторикалық қаратпа, риторикалық сорау хәм риторикалық үндеу гәптердиң көркем текстлерде қолланылыуы, атқаратуғын хызмети хәм көркем-эстетикалық ўазыйпалары сөз етилген. Бул бойынша шет ел хәм республика илимпазларының пикирлери үйренилип, «Қырк қыз» дәстанынан алынған мысаллар менен анализленген.

Таяныш сөзлер: Риторикалық қаратпа, риторикалық сорау, риторикалық үндеу, эпекфонесис, көркем текст, стилистикалық фигура.

РИТОРИК МУРОЖАТ, РИТОРИК САВОЛ ВА РИТОРИК УНДОВ ГАПЛАРНИНГ БАДИИЙ ВА ЭСТЕТИК ВАЗИФАЛАРИ

(«Қирк қиз» достони мисолида)

Аннотация: Мақолада риторик мурожат, риторик савол ва риторик ундов гапларнинг бадий матнда қўлланилиши ва бадий-эстетик вазифалари хақида сўз боради. Бу хақида хорижий ва республика олимларининг фикрлари ўрганилиб, «Қирк қиз» достонидан олинган мисоллар ёрдамида таҳлил қилинган.

Калит сўзлар: Риторик мурожат, риторик савол, риторик ундов, эпекфонесис, бадий матн, стилистик фигура.

ХУДОЖЕСТВЕННО-ЭСТЕТИЧЕСКИЕ ФУНКЦИИ РИТОРИЧЕСКОГО ОБРАЩЕНИЯ, РИТОРИЧЕСКОГО ВОПРОСА И РИТОРИЧЕСКОГО ВОСКЛИЦАНИЯ

(на примере эпоса «Сорок девушек»)

Аннотация: В статье речь идет об использовании риторических обращений, риторических вопросов и риторических восклицаний в художественных текстах и их художественно-эстетических функциях. Изучены мнения зарубежных и республиканских ученых по этому поводу, здесь проанализированы примеры, взятые из эпоса «Сорок девушек».

Ключевые слова: риторические обращения, риторические вопросы, риторические восклицание, эпекфонесис, художественный текст, стилистическая фигура.

Көркем текстте тил қуралларынан хәр қыйлы хызметлерде пайдаланылады. Олардың билдиретуғын мәнилери де түрлише болып, биз оларды контекст арқалы анықлауымыз мүмкин. Айырым авторлар тил қуралларынан шеберлик пенен пайдаланып, бундай текстлер өзінде хәр қыйлы эмоционал-экспрессив мәнилерди аңлатып келеди. Стилистикалық фигуралардың бири болған риторикалық қаратпа, риторикалық сорау хәм риторикалық үндеулер көркем текстте белгили поэтикалық хызметлерде қолланылады.

«Риторикалық қаратпа – адам ямаса басқа да предметлерге қарата айтылған қаратпа арқалы оларға сыпатлама берилип, автордың қатнасының билдирилиуи [1. 87] . Риторикалық қаратпаларды қолланыу арқалы сөйлеуши өзиниң хәр қыйлы жек көриу, сүйсиниу, жақсы көриу хәм басқа да сезимлерин билдиреди. Олар көркем текстлерде көбирек жансыз затларға, абстракт түсиниклерге яки болмаса жоқ шахсларға қарата айтылады:

Өлер болдым күни-түни зарланып,

Қула дүзде қойды бағып қорланып,

Усыннан да үмметшилик бола ма,

Әй, қудайым, қара өзиң ойланып. («Қырқ қыз»)

Бул катарларда «*Әй, қудайым, қара өзиң ойланып*», яғный қудайға қарата айтылған риторикалық қаратпа болып, бунда қахарманның оған налыныу, қапа болыу сезимлерин көркем сүүретленгенин көремиз.

Көркем текстте риторикалық қаратпалар айырым жағдайларда сөйлеушінің өзіне қаратылып та қолланылыуы мүмкін:

Мал жыйнамай ақ тамбады таңлайға,

Жетим қалып кеуің кетти бундайға,

Кийериңе, ишеріңе нәрсе жоқ,

Сорқайнаған, сен не қылдың қудайға. («Қырк қыз»)

Бунда *сорқайнаған* деп қахарман өзіне қарата риторикалық қаратпа қолланыу арқалы өзінің ауыр жағдайына сыпатлама береді хәм қыйналыу сезімлерін тәсірлі баянлауға ериседі. Көркем шығармалар тилинде риторикалық қаратпалар автордың шеберлигине қарап хәр қыйлы стиллик мақсетлерде жийи қолланылады.

Риторикалық сорау гәплер дүнья тил билиминде ертеден баслап қолланылып келинген. Бундай гәплердің мәніси, атқаратуғын хызметі әпиуайы сорау гәплерден өзгеше болып келеді. Риторикалық сорау гәплер, олардың қолланылыуы бойынша көп ғана илимпазлар мийнетлеринде өзінің пикирлерин билдирип өткен. Мысалы, Пер Рестанның көрсетиуінше, «Риторикалық сорау гәплер функционал көзқарастан жалған сорау болып, бунда сөйлеуші нени сорап атырғанын өзі жақсы биледи, бунда риторикалық сорау қандайда бир информация алыу ушын емес, бәлким тыңлаушыға жаңа информация бериу ушын хызмет етеди» деп көрсетеди [2.97]. Өзбек тилши илимпазы А.Абдуллаевтың пикинше, «форма тәрепинен сорауды, мазмун тәрепинен хабар яки буйрықты билдириуши эмоционал характердеги гәплер риторикалық сорау гәплер есапланады» [3.58].

М.Ашуров англиз хәм өзбек тиллериндеги риторикалық сорау гәплерди салыстырмалы үйренген мақаласында төмендегише пикир билдиреди: «Риторикалық сорау гәплерде, әдетте, сорау ишинде оның жууабы да аңлатылып турады хәм эмоционал сөйлеуде стилиситикалық курал сыпатында қолланылады. Бул ұазыйпада, яғный стилистикалық курал сыпатында қолланылғанда риторикалық сорау гәплер сорау формасында болса да хеш қандай жууап талап етилмейди, бәлким сорау гәп жәрдемінде билдирилген мағлыұматты тастыйықлауға, оны тыңлаушы тәрепинен тастыйықланыуына ерисиу ушын қолланылады» [2.4].

Жоқарыда келтирилген пикирлерди улыўмаластырып төмендегише жуўмак шығарыў мүмкин: «Риторикалық сораў гәплер – жуўап талап етпейтуғын, тек айтылажақ пикирге тыңлаўшының дыққатын қаратыў ушын қойылады. Бундай гәплердің жәрдемінде пикир тереңлестирилип, хәр қыйлы эмоционал мәни өзгешеликлерине ийе болады.

Риторикалық сораў гәплерди дүзиў ушын -ма/-ме сораў жанапайларынан, ким? не? неге? қандай? қайсы? сыяқлы сораў алмасықларынан пайдаланылады хәм сораў белгиси қойылады.

Елимизди ерлик пенен бақпасақ,

Адам болып неге шықтық дүньяға? («Қырк қыз»)

Келтирилген мысалларда неге? сораў алмасығы қолланылғаны менен ол арқалы тыңлаўшыдан белгили бир жуўап талап етилмейди.

Кимлерге азап бермеді,

Кимлер буннан өлмеді. («Қырк қыз»)

Бул қатарда кимлер? сораў алмасығы менен келген риторикалық сораў гәп келтирилген болып, оның имплицит көриниси хабарлаў мәниси есапланады, яғный: «Халыққа азап бергени, көпшиликтиң оннан өлгени» мәниси түсиниледи.

Тум-тусы да тилинген,

Атаңа нәлет хайўанлар,

Аман қойған қаяғын? («Қырк қыз»)

Риторикалық сораў гәптің имплицит көриниси төмендегише болыўы мүмкин: «Хеш жерин аман қалдырмаған».

Қыстың күни жазбеди,

Көрингенин атқандай,

Адамзат ушқан газбеди?

Жылатқандай бир елди,

Өзиңниң малың азбеди? («Қырк қыз»)

Бунда «Адамзат ушқан газбеди?», «Өзиңниң малың азбеди?»

қатарларында сорау берилип тұрғаны менен, ол өзінің ишінде жуабын да қамтып келгенин көреміз. Бул жердегі имлицит бийкарлаудан ибарат, яғный «Адамзат ушқан газ емес», «Өзіңнің малың аз емес» сыяқлы мазмун аңлатылған.

Риторикалық сорау гәплер монолог түрінде де келиуі мүмкин. Бунда көркем шығармада қахарманның сол уақыттағы эмоционал халатын ашып беріу үшін бундай гәплер пайдаланылады.

Қайыстың ба беллерім?

Байландың ба сөйлемей,

Сайрап тұрған тиллерім?

Қазан урып солдың ба,

Ашылған бағда гүлдерім? («Қырк қыз»)

Келтирилген мысал форма тәрәпинен сорау гәп болғаны менен, мазмуны жағынан хеш қандай жуап талап етип тұрған жоқ. Керисинше, сөйлеуші сол уақыттағы өзінің жағдайы хаққында хабар берип тұрғанлығын түсинеміз.

– Бүйте берсе қыйын болар арзыу-хал,

Қула дүзде қалды сонша дүнья-мал,

Көп уақ болды келгениме бул жерге,

Енди неге кетпей тұрсаң Журын кәл? («Қырк қыз»)

Жоқарыда келтирилген мысалларда риторикалық сорау қахарманның өзине қарата қолланылғанын көреміз. Бундағы мақсет өзінің кеуил-күйин оқыушыға көркем, тәсирли баянлап жеткеріу есапланады.

Көркем текстте риторикалық қаратпа, риторикалық сорау гәплер менен бир қатарда риторикалық үндеу гәплер де жийи қолланылады. «Риторикалық үндеу – уақыя, хәдийсе, кубылысларды эмоционал сәулелендириу үшін сезим-туйғыларға қурылған үндеу гәплер. Бунда таңланыу, қууаныу, шадланыу яки ғәзеплениу, қәхәрлениу сыяқлы сезимлер бериледи. Риторикалық үндеу жәрдемінде автор көбинесе, сезим-туйғыларды тәбийий халында, тасқынлы беріуге ериседи» [5.51].

Риторикалық үндеуді айырым әдебиятларда эпекфонесис деп те

атайды. Олардың гәптеги тийкарғы хызметі пикирдің эмоционаллығын асырыудан ибарат болып, бундай гәплер жазыуда үндеу белгиси менен тамамланады:

Бенде болған елдің келди палұаны,

Шық майданға, Суртайшадай залым хан! («Қырк қыз»)

Бул мысалда сөйлеушиниң қәхәрлениу хәм буйырыу сезимлерин аңлатыу үшін риторикалық үндеуден пайдаланылған.

Көркем текстлерде айырым жағдайларда сорау хәм үндеу белгилери қабатласып қолланылыуы мүмкин. Бундай жағдайда контекст арқалы гәптиң мәнисі анықланып, қандай гәп екенлиги белгилі болады.

Байлағандай қолларын,

Алыпеди айыңды?! («Қырк қыз»)

Келтирилген мысалда сораулық мәниге қарағанда үндеу мәнисі басым болып, ғәзеплениу, қәхәрлениу сезимлерин билдирип келген.

Неке қыйып ертең Журын алмай ма,

Ақ мойныңа кир-кир қолын салмай ма,

Гүлайымжан, соған қатын болғанша,

Ертерек асылып өлсең болмай ма?!

Бул гәпте де көбирек буйырыу мәнисі билдирилип, риторикалық үндеуден шебер пайдаланылған.

Жуумақлап айтқанда, риторикалық қаратпа, риторикалық сорау хәм риторикалық үндеу гәплер көркем текстте қәхәрманның қууаныу, таң қалыу, қапа болыу, қәхәрлениу хәм басқа да сезимлерин билдириуі сыяқлы көп ғана мақсетлерде қолланылады. Бундай гәплердің шебер қолланылыуы арқалы тексттиң көркемлик, тәсирлилик хәм эмоционал-экспрессивлик қунлылығы артады.

Пайдаланылған әдебиятлар:

1. Сейдуллаева Д. Тил билими терминлериниң түсиндирме сөзлиги. – бет 87-88.
2. Рестан Пер. Синтаксис вопросительного предложения. – Осло, 1972. – С. 97

3. Абдуллаев А. Ўзбек тилида экспрессивликнинг ифодаланиши. – Тошкент, Фан, 1983. – бет 58.
4. Ашуров Маъруфжон. Инглиз ва ўзбек тилларида риторик сўроқ гапларнинг структурал-семантик хусусиятлари. znanio.ru. – бет 2.
5. Досымбетова А. Ҳдебиятта кўркемлеў кураллари (латынша). Нўкис. Қарақалпақстан, 2017. – бет 51.

